
'KÜLTÜR VE KİMLİK' SEMPOZYUMU ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

*

Mustafa Gündüz*

Kültür Araştırmaları Derneği ile Koç Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin ortaklaşa düzenlediği "Kültür ve Kimlik" konulu sempozyum 13-17 Haziran 2005 tarihleri arasında İstanbul Elitè Hotel' de yerli ve yabancı araştırmacı ve ilgililerden oluşan geniş bir katılımı gerçekleştirildi.

Kültür ve kimlik sempozyumunun biçim ve içerik açısından değerlendirilmeye layık önemli hususiyetleri bulunmaktadır. Dört günde sekiz genel oturum, oniki uzun oturum gerçekleştirildi. Bu oturumlarda 170'e yakın bildiri sunuldu, tartışmalar yapıldı. Her katılımcıya bildiri için yarım saat verilmesi, konuların içerik bakımından olabildiğince uygun gruplanması, sınıflanması ve sıralanması sempozyumun başarılı taraflarındandı. Uluslararası olmamasına karşın, katılımcıların büyük bir kısmını Avrupa ve Amerika üniversitelerinden gelenlerin oluşturması organizasyona uluslararası bir boyut kattı.

Burada üzerinde durulması gereken önemli konulardan biri sempozyuma Türkiye'den katılanların geldikleri üniversitelerdi. Tablo şöyledir:

Vakıf	Yabancı	Ankara	İstanbul	İzmir	Diğer
51	39	21	18	14	30

---

* Araş. Gör., Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi.

Programa genel olarak bakıldığında en fazla katılımın vakıf üniversitelerinden olduğu görülmektedir (Programdan tespit edebildiğim kadarıyla 51 bildiri). Bundan sonra ise en fazla katılım yabancı üniversitelerden olmuştur (39 bildiri; bildirisi olmadığı halde dinlemeye gelen yabancılar da bulunmaktaydı). Burada dikkate değer kısımlardan birisi devlet üniversitelerinin durumudur. Devlet üniversitelerinden toplam 83 bildiri gelirken, bunlardan 21'i Ankara'dakilerden, 18'i İstanbul'dakilerden, 14'ü de İzmir'deki üniversitelerden gelmiştir. İstanbul, Ankara ve İzmir dışında bulunan üniversitelerden ise toplam 30 bildiri gelmiştir. Bu illerdeki Devlet üniversitesi sayısı 10 iken, diğer illerdeki üniversite sayısı 40'ın üzerindedir. Tablo ilginçtir. Zira özellikle sosyal bilimler ile uğraşan hemen herkesin ilgisi dahilinde olabilecek bir alan olan 'Kimlik ve Kültür' konusuna Anadolu üniversiteleri arasından katılımın son derece düşük olması, farklı boyutlarda yorumlanabilir.

Sempozyumun şekil özellikleri bakımından üzerinde durulması gereken önemli boyutlarından biri de, bildirilerin genel başlık ile uyumları ve bilim alanlarıyla ilgilidir. Sosyal bilimlerin hemen her alanından katılımın olduğu söylenebilir. Tarih, edebiyat, sosyoloji, teoloji, hukuk, antropoloji, siyaset bilimleri, ekonomi, iktisat, coğrafya, eğitim, sanat, sinema, müzik, spor vb. alanlardan bildiriler, Türk Ulusal Kimliği, İslâmcı Kimlik ve Modernlik, Rumeli'de Türk Olmak, Avrupa ve Kimlik, Kültürel Kimlik ve İnanç, Kimlik Anlatıları, Ulus Aşını Türklük, Batı'da Türk İmgesi, Tarihten Günümüze Siyaset ve Kimlik, Türkiye Cumhuriyetinde Kimlik Tasarımı, Mekan ve Kimlik, İslâm ve Kimlik, Türk Diaspora Kimliği, Osmanlı'da Düşünce Akımları, Medya ve Popüler Kültüre Yansıyan Kimlik, Bilgi Çağında Kültür ve Kimlik, Kadın Yazarlarda Kimlik, vb. başlıklar altında toplanmıştır.

Bütün bu başlıklar altında genel olarak, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyetine tarih, kültür ve kimlik, İslâm, din ve kimlik, insan ve kimlik, Avrupa ve çağdaş durumlarda kimlik ve daha birçok konuda kimlik ve kültür konuları işlenirken, içinde bulunulan zamanın getirdiği yeni durumlar ile ilgili bazı konularda bildirilerin olmaması dikkat çekici olmuştur. Örneğin, küreselleşme, globalleşme, serbest pazar ve piyasa ekonomisi, birey ve rekabet kültürü, savaş, barış ve hoşgörü kültürü, dünyada askerî ve coğrafi konularda yeni oluşumlar ve oluşturmalar, sanat ve spor yarışmalarında kimlik sorunları, bilişim ve internet teknolojileri ile istikbal hakkında olası öngörüler üzerinde bildirilerin yokluğu da dikkat çekici olarak görülmüştür. Burada elbette sempozyum düzenleme kurulunun bildirileri ön elemeye tabii tuttukları kriterler söz konusudur. Öyle görülüyor ki, daha çok ulusal bağlamda kimlik, tarih ve edebî konular ağırlıkta olmuştur. Bununla birlikte bütün sempozyum metinlerinin temel konusunun, kültürden ziyâde bütünüyle

kimliğe odaklanması da ayrı bir özelliktir. Hatta sempozyum başlığından 'kültür' kavramının çıkarılması içeriğe hiçbir şey kaybettirmeyecek ölçüde kimlik ağırlıklı bir düzenleme olmuştur.

Sempozyuma katılımcıların paralel sekiyonlardan ziyâde genel oturumlara rağbet ettikleri de ayrı bir konudur. Genel oturumların 10-15'i geçmeyen dinleyici sayılarının yanında Nur Yalman, G. Lewis, Ş. Mardin, B. Güvenç, P.A. Andrews, J.M Landau ve F.Keyman, gibi hocaların dinleyicileri oldukça kalabalıktı.

Elbette bir sempozyum değerlendirmesi için öncelikli ve önemli olan biçimsel taraflarından ziyade içerik yönüdür. Bu organizasyonda ortaya konulan yeni görüşlerin neler olduğu, hangi konuların üzerinde durulduğu, tartışmaların neler üzerine yoğunlaştığı ve ortaya gelen sonuçların neler olduğu önemlidir. Bunun için 'Kültür ve Kimlik' sempozyumunun geniş bir değerlendirmesi yapılabilir.

Her şeyden önce diğer konularda olduğu gibi, kültür ve kimlik konusunda da aydınlar arasında önemli bir kavram kargaşasının ve kafa karışıklığının olduğu bütün bildirilere yansıyan bir durum olarak ortaya çıkmıştır. Bu gerçeği açık olarak ifade edenler olduğu gibi, farkında olmayarak konunun daha da karmaşıklaşmasına sebep olanlar da vardı. Kimlik kavramının vuzûha kavuşamamasını besleyen temel neden aslında literatürün bu konuda yeterli açıklığa sahip olmamasıdır. Açış konuşmasında 'kimlik, kültür ve ulusal kimlikler' konusunu daha çok Batılı düşünürlerden hareketle tartışan Bozkurt Güvenç 'Türk Kimliği' tartışmasında eklektizm ve verbalisationdan âri olmuş görünmüyordu. Güvenç'in başlıca atıf kaynakları Zerzan, Terence, Bayart, Davison ve Eco idi. Sempozyumun birçok tartışmasına konu olan tarihin ve bilimin batı eksenli oluşu, Türkiye'de sosyal bilimlerden bazı temel sorunlar ortaya çıkardığı vurgulandı. Kimlik kavramının etimolojisinin Türkçe ve Batı dillerinde farklı olduğunu ileri süren, T. Erdoğan'a göre, Türkçe'de kimlik kavramı, kişinin ötekenden ayrışmasını ifade etmektedir. Kimlik 'kim?' soru edatı kökünden gelir. Buna karşın, Batı dillerinde 'identity' benzeşme, âidiyet ve ayniyetle ilişkilidir. Bu tartışma Türkiye'deki kavram karışıklığına örnek olması bakımından önemlidir.

Bununla bağlantılı olarak kimliğin dil, din ve ırk ile ilişkileri de önemle ele alınan konular arasında olmuştur. Öyle ki kimliği oluşturan temel etmenlerden birisi dindir. Batı'da yapılan kimlik tartışmalarının kültür ve din eksenli olduğuna dikkat çeken Güvenç, bir Batılıdan şöyle bir aktarımda bulunudu: "Biz Doğudan gelen her tehlikeyi Türk biliriz, Müslüman biliriz." Avusturya'da yaşayan bir araştırmacının "Avrupa'da Müslüman eşittir Türk

olarak bilinir" ifadesi Avrupa'da kimlik belirleyici unsuru açık olarak göstermektedir. Bu durum biraz da Avrupalıların Doğu'ya ve Müslümanlara önyargıları olarak değerlendirilebilir. Ancak tarihî gerçek, C. Meriç'in de ifade ettiği gibi "Bütün Kur'anları yaksak, bütün câmleri yıksak, Avrupalıların gözünde yine Osmanlıyız. Osmanlı; yâni, İslâm. Karanlık, tehlikeli bir düşman yığını." İşte bu Avrupa önyargısı tartışılırken bir dinleyiciden gelen soru şöyleydi: "Türk modernleşmesinin hız aldığı 19. Yüzyılın başında toptan Hıristiyan olsaydık Avrupa bizi bugün rahatlıkla kabul edecek miydi?" Bu suale, Harvard'lı Profesör Nur Yalman'ın, "Hayır, kimlik yüzyıllarca çok farklı kaynaklardan süzülerek oluşan kompleks bir yapıdır. Biz Hıristiyan da olsak Batılardan farklı olurduk" diye cevap vermesi, kimliğin dinden başka mahiyetlerini de gösteriyordu. Peki ne idi bu mahiyet? Kimliğin mahiyetinde dil, din, ırk ve gelenek birliği önemli ama bunlar tek başına yeterli değil. Önemli olan bir toplumun ruh birliğidir. Ruh birliği, yaşama birliği, tarih şuuru, coğrafya şuuru ve istikbâl şuurudur. Bu birliktelikler Türkiye coğrafyası üzerinde yaşayan topluluklarda zaten vardır. O halde yapılacak iş ortak ruh birliğini canlı tutmaktır. Bu da ancak eğitimle olabilir. 19. yüzyılın başlarında Japonların yaptıkları gibi.

Yalman'ın kimlik anlatısında çok geniş konulara değinmesine karşın, kimliğin ne olduğuna dair açıklamaları dar kapsamlı kaldı. İşte burada Şerif Mardin'in izahları konuya farklı bir boyuttan bakılabileceğini gösterdi. Mardin, Türk aydınlarının Batı sosyal ve felsefi birikiminin ortaya çıkardığı kavramları 19.yy'ın başında kullanmaya ve tartışmaya başladıkları dönemdeki fikrî ortama şöyle değiniyordu: Aydınların Batılı teori ve kavramlar karşısındaki davranışları 'tam' bir fikrî bulamaç görünümündedir.' 'Kimlik ve söylemlerde katmanlar' çözümlemesinin temel sorunsalı bu noktaya işaret etmektedir. Bu coğrafyada kimliğin ne kadar kırılgan ve yumuşak bir geçmişe sahip olduğunu belirten Mardin, kimliğin bir gömlek gibi insanların üzerine giydirildiğini, ama hadisenin hiç de öyle olmadığını belirterek bu anlayışın uluslaşma sürecinin sonucu olduğunu vurguladı. (Burada Mardin'in, birkaç hafta önce yapılması planlanan Ermeni konferansının da taraflarca böylesi bir anlaşılma yüzünden iptal edildiğini belirtmesi ilgi çektiği kadar tepki de çekti). İlk defa 19. yüzyılda kullanılmaya başlanılan 'etni' kavramının Osmanlı'ya ithali daha farklı bir düzlemde gerçekleşti. Fransız İhtilâli'nin getirdiği temel düşüncelerden biri, 'bir ülkede yaşayan insanların bütünü o ülkenin vatandaşdır' şeklinde idi. Böylece mevcut bütün etni'ler yok sayıldı. Bu süreç Batı'da daha nizâmi işlerken Osmanlıda farklı şekilde gelişti. 19 yy.'a gelindiğinde Osmanlı'yı oluşturan etnilerden birinin etrafında yeni bir devlet kurmak kolay bir iş değildi. Öyle de oldu. Öyleyse bu-

rada üzerinde düşünülmesi gereken konu, Batı sosyal ve felsefi birikimine hakkıyla nüfuz edemeyen geç dönem Osmanlı aydınlarının zaâfiyetlerine takılmayarak, Osmanlı'yı oluşturan etnikler ile devlet mekanizmasının oluşum ve işleyişini anlamaya çalışmaktır. Ş. Mardin'in bu açıklamaları kimlik kavramının oluşturulma süreci hakkında hayli öğrenilecek şeylerin olduğu na da işaret etmektedir.

Tarih ve uluslaşma ekseninde ele alınan kimlik sorununun temel anlaşılma talebi, güncel sorunlardan kaynaklanmaktadır. Sempozyumda Türkiye içindeki ulusal eksenli kimlik taleplerinin yanında daha mikro alanlardaki kimlik tartışmalarının sorunları da tartışıldı. Kürt ve Alevi kimliklerinin ne'liği ve hangi meselelerle uğraştığı sempozyumun birçok bildirisinin arka planını oluşturmaktadır. Bununla birlikte çingenelerin, teberlerin, abdalların ve diğer etnik ve kültür topluluklarının kendi içerisindeki kimlik tasarımları ve üst kimlik sorunları da daha çok tasvirî yöntemlerle anlatılmaya çalışıldı. Türkiye'deki etnik ve dinî topluluklara yönelik çalışmaların çoğunluğunun 'etik' yaklaşımla ele alınması meselelerin derûnuna nüfuz edememeyi beraberinde getirmektedir. Türkiye'deki etnik gruplar üzerine en kapsamlı araştırmaları yapan P.A. Andrews'in bildirisine bu kaygılarla başlaması ilginçti. Eşi Mügül Andrews, bir konuşmacıya "burada konar-göçerlerden, aşiretlerden vs. bahsediyorsunuz. Soruyorum size, bunları anlamak için hanginiz ve kaç gün yaylalara çıkıp, bu insanların çadırlarında yatınız, onlarla akşam yemekleri yediniz?" sorusuna salonun sükûtu, konuyla ilgili çalışmaların yöntemi hakkında ip ucu verir nitelikteydi. Bu araştırmacının, bundan 15 yıl kadar önce, alelacele ve izinsiz bir şekilde Türkçe'ye tartışmalı biçimde çevrilen kitabı (Türkiye'de Etnik Gruplar) dolayısıyla söyledikleri, Türkiye'deki bilim, araştırma ve vicdan-cüzdân ilişkileri hakkında çarpıcı örnekler olarak değerlendirildi. Yayınevi hiçbir sorumluluk almadan ve yazarın "yeter ki bu çeviri ile kitabı piyasaya çıkarmayın, bütün masraflarınızı karşılayalım" tekliflerine rağmen kitabı basmış ve dağıtmış.

Milliyet, din, ırk ve kültür ekseninde ele alınan kimlik tartışmalarında Osmanlı'nın fazla yer almaması önemli bir eksiklik olarak görülmektedir. Türk adının menşei üzerine verilen bir tebliğde Göktürkler'den Türkiye Cumhuriyeti'ne atlanması, Bilge Kağan'dan Namık Kemal'e uzanılması anlaşılması güç kronolojik bir hata olarak düşünülebilir. Osmanlı üst düzey bürokratlarının kimliğini sorgulayan bir tebliğ sahibi de, olayı menfaate indirdi. Ona göre, Osmanlı yöneticilerinin ideolojisi yoktu, üst kimlik olarak ulus yoktu, din de yoktu. O halde onları bir arada tutan yegâne bağ, devletin bekâsı idi. Bu bekâ idealine her bürokrat, kendisi ve cemaati lehine gösterecek fayda kadar bağlıydı. Bu görüşlere karşın Ş. Mardin, Osmanlı'da

etnilerle devlet arası ilişkilerin nasıl dengelendiğini araştıran ciddi çalışmaların olmadığını ve bu ilişkinin henüz bilinmediğini ileri sürdü. Osmanlı aydınları açısından 19. yy'ın kimlik tartışmaları itibarıyla tam bir kaos görünümünde olduğu vurgulandı. Bu kaosun ve karmaşanın temelinde, Batı kültür ve felsefesine ait kavramların ithalindeki hatalar zinciri vardır.

Türk kimliğinin 19. yy. serüvenini tartışan bildirilerde ortaya çıkan mesele, bu dönemin anlaşılma zorluğu idi. Dönemin aydınlarının kafası karıştı ve birçoğu neyi tartıştığının bile farkında değildi. Bu arenada Türkçü, Batıcı İslâmcı düşüncelerin bazen birbirlerine ne kadar zıt oldukları görülürken, bazen birbirleri ile olağanüstü benzerlikler gösterdikleri de vurgulananlar arasında idi. Burada üzerinde daha çok durulan, doğal olarak Türkçülüğün doğuşu ve Türkiye Cumhuriyeti resmî ideolojisine etkileri idi.

Türkçülüğün ve Pantürkizm'in doğuşu ve gelişimini uzun bir tebliğle anlatan J. M. Landau'nun özellikle belirtmek istediği nokta, son yıllarda meydana gelen değişimlerdi. Balkan Savaşı sonrasında ortaya çıkan Pantürkizm'in karşısında Panislâmizm vardı. Ancak bunların temel amacı neşriyat ile halkı aydınlatmak idi. Dil bakımından bu gerçekleştirilemedi. Landau'nun bu açıklamaları Mardin'in Yusuf Akçura hakkında yaptığı değerlendirmeler ile örtüşüyor. O da, Akçura ve çevresindekilerin temel amacını, neşriyat ile Türk kültür kümesini ortaya çıkarmak olarak belirtti.

Bu konuyu 1995'te (*Pan-Turkizm, From Irredentism to Cooperation*)'da genişçe ele alan Landau, Pantürkizm idealinden vazgeçildiğini ve bu idealin artık bir hayal olduğunu vurguladı. Pantürkizm'in gelişme sürecindeki faaliyetlere, N. Atsız ve N. Sançar ile Alparslan Türkeş'in ilişkilerine değinen araştırmacı, 1990'ların bir sınır teşkil ettiğine değindi. Artık bu tarihlerden sonra, Pantürkizm ekonomik alanlara kaymıştı. Bu idealin siyasi bakımdan başarıya ulaşamamasının sebebi, Hükümetler nezdinde destek bulamamasıydı. Landau'nun görüşleri dışarıdan bir bakış olduğu için tartışmalıdır. Konunun Osman Turan ve İ. Kafesoğlu perspektifinden ele alınması söz konusu idealin bitip-bitmediğini, ya da bitip-bitemeyeceğini daha anlamlı kılabilir.

Pantürkizm, Pan-Turanizm ve Panislâmizm gibi akımları geride bırakan Türkiye'nin son yıllarda daha öncelikli kimlik sorunları bulunmaktadır. Sempozyumda bu konular da hararetle tartışılan konular arasındaydı. 1990'lardan bu yana önemli değişimlerden biri, kültürel kimlikler meselesi olarak görülmektedir. Post-modernist tezlerin aksinin ortaya çıkması kimlik kavramına da yeniden bakmayı gerekli kıldı. Fuat Keyman'a göre, kimliğin "*sistem dönüştürücü ve sistem oluşturucu*" bir özelliği bulunmaktadır. Bu ba-

kımdan kültürel kimlikleri anlamak hayli güçtür. Türk modernleşmesinin 1990'lar sonrası krizini anlamak için kültürel kimlikleri anlamak gereklidir. Keyman'a göre, ekonomik yaşamlar, kültürel kimliklerden ayrı gelişmez. Gelişmeler birbirini etkiler. Sosyal adalet, yoksulluk, güven vb. konularda kültürel kimlikler önemli bir etkidir.

Kültürel kimlikleri, post-modernizasyon sonrasında ortaya çıkmış, içerikleri ve sınırları belli olmayan, tarihsel olarak inşa edilmiş, tarihsel ve söylemsel mahiyete sahip, toplumsal gerçeklikler ve siyasal olgular olarak tanımlayan Keyman, bunları bastırarak anlamaya çalışmanın ve çözümler üretmenin mümkün olmadığını ifade ediyor. Çünkü kültürel kimlikler tarihî, siyasî ve ekonomik bakımdan merkezî bir öneme sahiptir. Bu önem gözardı edilemez. Kültürel kimliklerin önemli bir yanı da, bunlar farklılıklar üzerine inşa edildiği için dinî, demokratik ve millî söylemlerin ve değerlerin kimliklere eklenilebilmesidir. Bu bakımdan kültürel kimlikleri anlamaya çalışırken, topluma dikey bakan ideolojiler gibi değil, topluma yatay bakan görüşler gibi bakmak gereklidir. Kimliklere demokratikleşme talepleri ve milliyetçilik eklenebildiği için, bir ülkedeki bütün kimlikler bütünsel olarak ele alınamaz. Farklı kimlik siyasetlerini, kendi farklılıkları içinde ele almak gerekir. Buna 'çok boyutlu farklılaşma' da denilebilir. Ülkedeki kimlik sorunlarını çözmek için mikro analizler geliştirilmelidir. Her kimlik kendi içinde tartışılırsa anlaşılabilirliğe gider. Kimlik sorunlarını kimlik ekseninde çözümlenmeye çalışmak çözümsüzlüğü getirir; çatışmaya ve ayrılmaya yol açar. Eski Yugoslavya'da olduğu gibi. Kalıcı çözüm, kimliği daha iyi anlamak, kimliğe kimlik dışı alanlarda çözüm bulmaya çalışmak, kimlik dışı ortak alan bulmaktır. Bu ortak alan da vatandaşlıktır. Vatandaşlık haklar ve yükümlülükler temelinde ele alınır/alınmalıdır. Devlet ve halk arasında ortak ele alınır. Tartışılan her kimlik anayasal kimlik ve vatandaşlık hak talepleridir. Vatandaşlık haklarının tanınmasıdır. Kimlikler arasındaki ortak noktayı bulmak gerekirse, bu nokta vatandaşlıktır. Bu açıdan kimlik ve vatandaşlık bir düşünülmelidir.

Keyman'ın akademik bir üslup ile tartıştığı konu, Türkiye'nin son günlerdeki etnik ve kültürel sorunlarıdır. Burada bir etnik grubun talepleri yorumlanmaktadır. Kültürel kimliğin tanımlaması ile başlayan analogi, kendi içinde var olan bir şeyi yok sayma, yok olan bir şeyi de var sayma neticesini çıkarıyor. Ona göre, tarihsel ve siyasî olarak inşa edilmiş kültürel kimliklere yönelik bastırma ve yok sayma siyasetinden dolayı bu gün kimlik talepleri gündemdedir. Bunun çözümü de söz konusu talebi anayasal bir hak olarak görmektir (kimlik dışında bir alan). Bu anayasal hakları vatandaşlık teme-

linde ele almak gerekir. Keyman'a yöneltilen eleştiriler, kimlik taleplerinin asla bu mahiyette olmadığı şeklinde olmuştur.

"Türkiye kültürler ve kimlikler bakımından bir mozaik midir? Eğer böyle ise bunun sonuçları nasıl olur?" gibi konular yoğun olarak tartışılmıştır. Burada vurgulanan nokta 'farklılıklarda birlik olmak' üzerinde odaklanıyor. Burada bir noktanın üzerinde durmakta yarar var: Her nedense birçokları farklılıklara, değişime, karşıt görüşlere hoşgörü, itidâl ve tesâmuhla bakılması gerektiği noktasında neredeyse hemfikir. Ama farklılıkların tatbiki zamanında hiç de söylenilenlere riayet söz konusu olmadığı ortaya çıkıyor. Dayanılmaz olan, sürekli değişime, farklılığa vurgu yapanların, icrâ makamında statükoya, tektipçiliğe olanca güçleri ile sarılmaları. Kültür ve kimlik sempozyumu bazılarının şahsında bu savlara da sahne oldu. Son dönem Türkiye kimliğinin aşırı dinîleşmesinin rejim ve devlet adına tehlikeli boyutlara ulaştığını belirten Himmət Umunç'a karşılık Nur Yalman, bunun asla korkulacak bir şey olmadığını belirtti. Ona göre Türkiye üç tarz-ı siyasetten birine mahkum edilemezdi ve her üç siyaset de Türkiye için gerekliydi.

Son dönem Türkiye toplumunu farklı açılardan ele alan kimlik incelemelerinde, dinîleşme, modernleşme ve liberalleşme arasındaki ilişkiler de tartışıldı. Buna göre, 90'lı yıllardan sonra hayatın farklı alanlarındaki dinîleşme bir anlamda modernleşme ile barışık bir çizgi takip etmiştir ve modernliğin nimetlerinden faydalanmak istemektedir. Bu aşamada özellikle kadın, tüketim alışkanlıkları ve toplum dönüşümüne katkısı bakımından bir araç olarak kullanılmaktadır. Din ve kimlik ilişkisinin Türkiye'deki görünümüyle Avrupa'daki görünümünün farklılığına ve kimlik sahibi olma ve kimikleştirme uygulamalarındaki değişikliğe değinen N. Subaşı, İslâm'ın Avrupa'da yaşayan Türkler için sığınacak güvenli bir alan olduğunu vurguladı. Ona göre, Avrupa'da yaşayan Türkler, değişime son derece kapalıdır. Değişimi zorlayan bir durumla karşılaştıklarında hızla dine, geleneklere ve ulusal değerlere sarılmaktadır.

Doksanlı yıllarda başlayan hızlı değişim siyasette daha belirgin olarak görülmektedir. Bunu farklı noktalardan inceleyen katılımcılar, Hükümetlerin Avrupa Birliği'ne uyum programlarındaki kimlikleri deşifre ederlerken, ulusalcı tarafların ön planda tutulduğuna vurgu yaptılar. Bu irdelemeler bazılarında, ulus devletlerin kaybolmayacağı yorumunu da yaptırdı. Bu konuyla ilişkili olarak tartışılan bir nokta da Avrupa ve AB kimliği idi. Avrupa kimliğinin rengi din ve kültür ağırlıklı olmasına karşın, AB'nin kimliğini serbest pazar, ekonomi ve rekabet kültürü oluşturmaktadır. Bütün bunlarla birlikte Raymond Detrez, AB'nin kimliğini, gönüllülük esasına dayalı bir or-

taklık olarak görmektedir. Ona göre Avrupa kimliği üzerine gidildiğinde, altından Avrupa değerlerinden başka bir şey çıkmayacaktır.

Sempozyumun geneline bakıldığında tartışılan kùltür değil, kimlik idi. Kimliğin kùltür ile ilişkisi, anlaşılmazlığı ve Avrupa değerlerinin ithalinde ortaya çıkan sorunlar bu tartışmaları yaratmıştı. Görùldüđü gibi geçmişin iyi bir şekilde anlaşılmaması çağdaş değerlerin ve sorunların da anlaşılmamasına ve bunlar üzerine çözümlerin üretilememesine sebep olmaktadır.